

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ПРОЯВ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Наталя РОЖКОВА (Кіровоград)

У статті йдеться про явище рефлексії особистості майбутнього вчителя як про невід'ємну частину його професійної та моральної культури.

В статті говориться о явленні рефлексии личности будущего учителя как о неотъемлемой части его профессиональной и моральной культуры.

Ключові слова: гармонійна особистість, обов'язок, відповідальність, критичне мислення, діалог, розуміння, рефлексія, міжособистісна взаємодія, спілкування, моральність, свідомість.

Професійна підготовка майбутнього вчителя полягає не тільки у засвоєнні ним певного обсягу спеціальних знань, навичок та умінь, професійних дій, але й в особистісному самовдосконаленні, активізації життєвої позиції, набутті соціальної зрілості, сформованості моральних якостей особистості. Підготовка майбутнього фахівця до успішної та ефективної професійної діяльності означає формування у нього необхідного рівня не тільки професійної компетентності, але й відповідного рівня культури особистості, її особистісних властивостей і моральних якостей.

Багатоманіття суспільних законів та людських зв'язків обумовлюють різну ступінь усвідомлення людиною себе в суспільстві і зобов'язують особистість дотримуватись певної орієнтації по відношенню до них, тобто пред'являють до неї конкретні специфічні вимоги, виконання котрих стає обов'язком.

Виконання чи невиконання цього обов'язку викликає в особистості внутрішні почуття задоволення чи незадоволення собою, страх, докори сумління, радості, тощо. Тобто, відбувається внутрішня самооцінка та критика власних дій особистістю. Виникнення самооцінки та самокритики майбутнього вчителя з приводу власних дій чи, навпаки, відмови від них підтверджує існування суто особистісної риси – відповідальності.

Педагогічний процес є нескінченно-можливою, змінною формою існування, оскільки в ньому постійно створюються умови виникнення й існування якісно різних форм педагогічного буття, педагогічного процесу. Свобода, творчість, діалог, рефлексія, критичне мислення та спільний пошук істини його учасників – це відповідь на постійну мінливість та нестійкість педагогічного процесу.

Складність педагогічної практики, її багатоаспектність, одночасна орієнтація на нормативні й природні аспекти діяльності вимагають теоретичного об'єднання і теоретичної систематизації різних предметних

знань та уявлень про педагогічний процес. Це породжує цілу низку нових тенденцій у педагогічній науці: інтеграцію природних, суспільних і гуманітарних знань про педагогічний процес, розширення простору уявлень про нього, розширення простору мислення педагогів-практиків, – усе це породило нову проблему в процесі підготовки майбутніх вчителів, вироблення нового способу мислення. Такий новий спосіб мислення Г.П. Щедровицький називає “логікою рефлексії” [19, с.634 – 666], що означає мислення про власне мислення, власну поведінку, світогляд, світоставлення, цілі, цінності, наміри, бажання, знання.

Однією з особливостей такого типу мислення є його критичність. Критичне мислення педагога є одним з аспектів виявлення його як активного суб'єкта діяльності, неповторної особистості. Із цього приводу О.К. Тихомиров зазначає, що “...у контексті психології мислення критичність трактується як одна з властивостей розуму і визначається як усвідомлений контроль за ходом інтелектуальної діяльності людини” [18, с.197].

Складність педагогічного процесу вимагає від майбутнього вчителя вміння прогнозувати й аналізувати різні проблемні ситуації, бачити шляхи їх розвитку, розв'язання та їхні наслідки. Отже, критичність мислення педагога пов'язується із його інтелектуальною діяльністю, когнітивними зусиллями, проявами духовної культури та моральності. Аналіз, синтез, конструювання, прийняття рішень – все це робить критичне мислення творчим процесом. Крім генерації власних думок майбутній учитель повинен оцінювати й чужі думки, аналізувати та використовувати їх у певних педагогічних ситуаціях.

Складовим елементом у структурі особистості майбутнього вчителя є його здатність до рефлексії – внутрішнього діалогу, у ході якого він розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті або інші моральні цінності суспільства, педагогічного середовища, колективу. “Оцінювання за певних умов може набувати характеру вчинку й виступати в цій своїй якості ... різновидом вчинкової активності як рефлексивного за своєю природою процесу, що будується за принципом зворотного зв'язку” [11, с. 173]. Оцінювання вчителем-суб'єктом власних дій із позицій вчинку

вимагає неупередженого погляду на них та їхні результати. Оцінка результатів розв'язання ситуації має рефлексивний характер, а саме: тут діє зворотний зв'язок між метою і тим, що було отримано в процесі її досягнення, тобто в результаті розв'язання ситуації. Така оцінка для суб'єкта є самооцінкою і виступає не тільки як логічний, порівняльний, системний аналіз, а така оцінка є вчинком.

Процес оцінювання – особливість критичного мислення. Критичне мислення є неодмінним атрибутом демократизації освіти, а тому має бути включене в перелік рис і майстерностей як викладача педвузу, так і його студента-майбутнього вчителя.

Критичне мислення майбутнього педагога виявляється у чіткому формуванні цілей його навчально-пізнавальної діяльності та дій, які виражаються в умінні зіставляти, перевіряти, виправляти та коригувати власну діяльність відповідно до суспільно очікуваних результатів.

Критичне мислення в педагогічному процесі передбачає оцінку викладача та студентів самих себе, своїх дій, вчинків, тобто воно пов'язане з рефлексією “як спрямованістю мислення на себе” [14, с.199].

“Рефлексія, – відзначає А.П.Огурцов, – розуміється як “мислення про мислення”, як мислення, що зробило об'єктом пізнання самого себе” [9, с. 13– 19].

Рефлексія повертає свідомість майбутнього вчителя на самого себе, змушує його перебудовувати певним чином своє мислення, свою схему діяльності, спрямувавши погляд всередину себе. У більш широкому розумінні (а не вузько гносеологічному) рефлексія включає в себе розуміння себе та іншого, самооцінку й оцінку іншого, інтерпретацію свого мислення та дій, а також інтерпретацію мислення та дій іншої особи. У такому розумінні рефлексія для майбутнього вчителя виступає передумовою його діалогічного мислення і критичного сприймання світу та педагогічного процесу, що відкриває шлях до діалогічного рівня його професійної діяльності. Рефлексія, відповідно до думки Г.Гегеля, є ефективним засобом пізнання себе всередині свого оточення [5]. Останнє положення є дуже важливим для розуміння критичного мислення педагога з точки зору рефлексії, коли він пізнає та розуміє себе не в абстрактному середовищі, а у конкретному процесі, коли співставляє себе, свої думки, емоції, дії із такими іншими учасниками педагогічного процесу.

Рівень рефлексії та критичного мислення відображає ставлення майбутнього вчителя до оточуючого світу, і, у першу чергу, його ставлення до педагогічного процесу, характеризує рівень сформованості моральних якостей, його світосприймання,

світоспілкування, світогляд. Критичне мислення та рефлексія відображають у свідомості педагога характер стосунків зі студентами, колегами, адміністрацією закладу, що породжує різні рівні управління та організації педагогічного процесу, різні стилі педагогічної діяльності, взаємодії та спілкування.

Критичність мислення є відображенням світогляду педагога, його світовідчуття, світосприймання, світоспілкування. Таке “мислення, – зазначав П.В. Копнін, – виникає у результаті взаємодії суб'єкта і об'єкта” [7, с.60].

Становлення критичного мислення педагога є тривалим нелінійним процесом, що розпочинається у стінах педагогічного навчального закладу і триває протягом усього професійного життя. Системна складність особистості, складність педагогічного процесу породжують і відповідну системну складність критичного мислення майбутнього вчителя.

Критичне мислення необхідно розглядати з точки зору різних рівнів та систем. Так об'єктний, суб'єктний та діалогічний рівні взаємодії педагога з оточуючим світом та, зокрема, із студентами необхідно розглядати як певні етапи становлення його критичного мислення та професійного вдосконалення.

Рефлексія стала наріжним каменем психологічної науки в XIX ст. Людина у самопізнанні повертається до самої себе, до найпотемніших станів свого буття. Рефлексія (післядія) відкриває дослідникам нову царину людського духу. Дія завершується, однак вчинок ще не завершено. Особистість сама здійснила свій вчинок і має пережити свою реакцію на нього. Майбутній учитель вносить оцінку у свою дію, співвідносить оцінку з еталоном моральним, пізнавальним, естетичним, “...оскільки саме після вчинкової дії людина відчуває справжній драматизм учинку як такого”, – підкреслює В.А. Роменець [13, с.598]. Будь-яку вчинкову дію треба пояснити, оцінити – здійснити післядію. Післядія як совість вимагає самопокарання й тільки у цьому випадку особистість постає у всій завершеності свого вчинку.

Під рефлексією в різних галузях знання розуміють різні явища: психологи відзначають, що рефлексія – це “роздуми за іншу особу, здатність зрозуміти, як мислять інші люди” [15, с.142]. Із цього приводу В.О. Сухомлинський зазначав, що це “співпереживання почуттям тих людей, у котрих на серці горе та негаразди” [16, с.233]. Із філософської точки зору рефлексія – це “форма теоретичної діяльності суспільно-розвиненої людини, спрямована на осмислення власних дій та їхніх законів; діяльність самопізнання”, що розкриває специфіку духовного світу людини [10, с.499].

Рефлексію необхідно розглядати як роздуми про себе, про своє призначення, як осмислення своїх професійних та громадянських завдань, про відповідність своїх дій внутрішнім переконанням. Педагог порівнює результати своєї професійної діяльності, управління педагогічним процесом із цілями, які він ставив перед собою. Якщо результати не задовольняють його, то він шукає нові способи діяльності, взаємодії та спілкування. Викладачі педвузів повинні мати на меті формування в студентів здібностей критичного мислення та рефлексії, оскільки за умов сьогодення це стало однією з провідних рис педагогічної майстерності. Ця риса дозволить майбутньому вчителю ефективно планувати й будувати свою навчально-пізнавальну діяльність і зростати як педагогу, так і творчій, активній, вільній особистості.

Від ступеню розуміння людини людиною, а в нашому випадку – взаєморозуміння між викладачем та студентами залежить успішність їхніх спільних дій у педагогічному процесі та якість отриманих знань і якість досвіду соціальної співдії, професійного становлення.

У розумінні іншої людини важливу роль відіграє ступінь розвитку уяви, що дає змогу подумки посісти місце партнера по спілкуванню. Вміння викладача бачити ситуацію не тільки своїми очима, а й очима студента як рівноправного партнера також є рефлексією. Такої ж думки дотримуються автори [2], коли зазначають, що “рефлексивна функція – переведення гуманістичних цінностей суспільства у план поведінки особистості та регуляція етичних взаємин”.

Розглядаючи рефлексію як одну з найсуттєвіших рис успішної міжособистісної взаємодії, О.О. Бодальов звертає нашу увагу на уяву як основу для формування рефлексії особистості. Для описання феномена рефлексії О.О. Бодальов виділяє три рівні здатностей уяви та її задіяності у процесі взаємодії [3]:

1. На першому рівні рефлексії уява має пасивний характер. На цьому рівні рефлексії у спілкуванні та педагогічній взаємодії учасники навчально-виховного процесу не бачать станів, намірів, думок одне одного. Це значним чином ускладнює їхнє взаєморозуміння, а звідси перешкоджає розкриттю їхніх суб'єктностей повною мірою. Чим нижчий рівень рефлексії студента, тим вірогідніше, що його моральна відповідальність як інтегральна моральна якість має досить слабкий прояв, оскільки, за словами М.М.Бахтіна, відповідальність можна віднести до післядії [1].

2. На другому рівні спостерігається невпорядкована, епізодична діяльність уяви. Її головна ознака для педагогічного процесу – виникнення у процесі спілкування окремих

уричастих уявлень про внутрішній світ іншої людини. Умовами розгорнутої діяльності уяви є, головним чином, сильно виражений у діяльності або поведінці іншої людини стан, або свідомий намір зрозуміти переживання іншої людини.

3. Третій рівень характеризується виявом здатності до відтворення у думці особливостей переживання іншої людини не тільки в окремих ситуаціях, а й упродовж усього процесу взаємодії. Суттєвими ознаками цього рівня є, по-перше те, що спостереження за станом іншої людини здійснюється мимовільно й постійно; по-друге, для цього рівня характерні згортання процесу уяви й одночасне включення у стан іншої людини в кожному акті спілкування.

Беручи до уваги наведені визначення, можна дійти загального висновку про те, що із точки зору етики рефлексія являє собою таку міру сформованості моральної свідомості індивіда, що свідчить про нього самого як морального суб'єкта, здатного до проявів моральної свідомості у вигляді моральної відповідальності. Рефлексія водночас може бути особливою моральною рисою особистості майбутнього вчителя поряд із сумлінням, відповідальністю та іншими моральними якостями, або може являти собою певну інтегральну форму моральної свідомості.

Торкаючись проблем морального виховання, В.О.Сухомлинський розглядав таке утворення, як моральна зрілість. Моральна зрілість, за В.О.Сухомлинським, – це моральна вихованість, обов'язковою умовою якої є сформована свідомість людини [16]. На його думку, розвиток моральної зрілості – складний процес, що торкається усіх сфер життєдіяльності особистості. В першу чергу, це комплекс ставлень особистості до природного та суспільного середовища, починаючи від взаємин у сім'ї і закінчуючи виконанням громадянського обов'язку. Моральна зрілість майбутнього вчителя визначається його ставленням до навчально-пізнавальної діяльності як до своєї основної справи, ставленням до громадських доручень, ставленням до взаємостосунків із найближчим оточенням (родина, друзі, співкурсники, викладачі), способом життя, турботами та тривогами, які наповнюють його буття смыслом. Шлях до зрілості моральних почуттів та якостей майбутнього вчителя – це духовна спрямованість молодшої людини у майбутнє, здатність замислитись про свій завтрашній день, здатність оцінити день минулий, тобто, рефлексія. Найважливішими показниками моральності особистості є її вчинки та здатність критично оцінювати їх та їхні наслідки. Вчинок як показник сформованості моральної свідомості може аналізуватися з позиції

ставлення до духовних цінностей, до Батьківщини, до суспільства, до себе, до праці, до навчання. Всі вищеназвані ставлення утворюють певну сукупність норм, заборон та вимог, що регулюють людську діяльність і поведінку. Ця сукупність норм є безпосереднім змістом моральної свідомості майбутнього педагога.

Розглядаючи рефлексію як рису моральної свідомості особистості майбутнього вчителя, моральну свідомість, у свою чергу, можна назвати найважливішою ознакою моральної вихованості. Зокрема, В.І. Плахтій виділяє низку показників, які дозволяють зрозуміти її сутність, своєрідність, структуру, кількісні та якісні зміни, що відбуваються у ній у процесі розвитку і виховання особистості [12, с.143]: моральна свідомість як форма суспільної свідомості має всі її ознаки, але в межах відображення і впорядкування власне моральної реальності; важливим показником сформованості моральної свідомості особистості є моральні знання – джерельна база свідомості майбутнього педагога; моральні знання можуть існувати в свідомості у вигляді моральних уявлень, понять і переконань; знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками найвищого рівня сформованості моральної свідомості майбутнього вчителя; моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, яка переростає у звичку завжди, за будь-яких умов поводитись гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних учинків, совістю студента; процес засвоєння і застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття; стан переживання моральних почуттів (сором, страх, радість, гідність, провина, сумнів, тощо) є одним із показників моральної свідомості; свідомість і діяльність майбутнього педагога тісно взаємопов'язані; поведінка може бути показником сформованості моральної свідомості.

Для того, щоб побачити картину сформованості моральної свідомості особистості студента, необхідно виявити, що він знає про мораль, як пояснює власні вчинки та вчинки інших, які моральні почуття та емоції переживає, як співвідносить знання, судження та почуття із своєю поведінкою. Під рівнем моральної свідомості майбутнього вчителя ми розуміємо ступінь сформованості її найважливіших показників: моральних знань, моральних суджень, моральних якостей та почуттів, вчинків, рефлексії у ході навчально-виховного процесу.

Вчені дотримуються тієї думки, що функція моральної рефлексії полягає у “забезпеченні виконання особистістю суспільних моральних норм у своїх життєвих обставинах, і разом із тим забезпеченні досягнень власних цілей” [8, с.52]. Тоді, за словами О.Г.Дробницького, об'єктивні (суспільні) вимоги переходять в особистісно-об'єктивну форму як певне завдання, за виконання якого особистість несе відповідальність [6].

Рефлексія характеризує моральну свідомість в цілому, більше того, вона обов'язково передбачається моральною позицією особистості. “Рефлексія – функціональна якість всієї системи особистісної свідомості” [8, с.53], інтегральна якість всієї свідомості, а не особлива її форма, не структурний елемент. У становленні гармонійної особистості майбутнього вчителя складаються взаємостосунки рефлексії з елементами індивідуальної моральної свідомості, тобто з обов'язком, честю, гідністю, совістю та відповідальністю.

Становлення почуття обов'язку у свідомості особистості хоча і нагадує прояв рефлексивної діяльності свідомості на рівні норм, але має свої особливості. Рефлексія виражається у розвитку усвідомлення обов'язку, а, точніше, саме почуття обов'язку виступає в якості найближчого засобу досягнення особистістю морального змісту соціальних явищ. Виховання почуття обов'язку у майбутніх учителів є одним з найважливіших завдань для викладачів вищих шкіл, адже почуття обов'язку є невід'ємною рисою як морально розвиненої особистості, так і провідною рисою педагога-майстра. У ході навчально-пізнавальної діяльності та вивченні фахових та інших дисциплін студент неодмінно відчуває певний об'єктивний тиск на власну волю іззовні. За умов успішної побудови навчально-виховного процесу та чіткого управління ним у студента має сформуватись таке світобачення, такий рівень духовної культури, які дозволять прийняти іззовні продиктовані норми поведінки, критерії самооцінки, самоусвідомлення. Ці норми та критерії повинні перетворитись на суб'єктивні надбання особистості. Зокрема, майбутній педагог у цьому випадку буде мати за орієнтир у поведінці щодо навчання не примус, наказ, а почуття обов'язку та відповідальності, що саме по собі є ефективним засобом спрямування зусиль студента на навчально-пізнавальну діяльність та вивчення фахових дисциплін.

Найбільш яскравим прикладом зрощування рефлексії з обов'язком в історії моральності є “золоте правило”, згідно з яким індивід повинен вчиняти по відношенню до інших

таким чином, як він хоче, щоб по відношенню до нього вчиняли інші.

У зв'язку рефлексії та честі особистості остання виступає як сила, що, з одного боку, підкреслює висоту авторитету, репутації, честі особистості, а з іншого – блокує марнослав'я, пихатість та інші її негативні якості.

Із гідністю рефлексія пов'язана більш глибоко та тісно, ніж з іншими елементами моральної свідомості. Рефлексія забезпечує рухливість міри й активності гідності особистості майбутнього вчителя.

Із совістю рефлексія знаходиться у таких стосунках, котрі можна охарактеризувати як стосунки пізнавального контакту та регулятивного конфлікту. Але пізнання рефлексією та пізнання совістю мають різний регулятивний смисл. Якщо рефлексія виступає досить “нейтральним” інструментом пізнання і самопізнання, то совість – це, насамперед, “контрольно-імперативний механізм” [17]. “Матерія” рефлексії – знання, а не вольова дія, тоді як прямою функцією совісті є “мобілізація всієї моральнісної свідомості на подолання порушення моральної вимоги” [8, с.56]. Отже, рефлексія – це інструмент спілкування між людьми, що допомагає їм вступати в складні стосунки одне з одним, виходячи за межі своїх особистих інтересів. Рефлексія – це не просто роздуми за іншого суб'єкта або співпереживання почуттям іншої людини. За словами В.А. Ганзена, рефлексія – це суб'єктивне джерело моральності і об'єктивне джерело моралі, які знаходяться у постійному процесі узгодження [4].

Рефлексія – це внутрішня робота кожної окремої особистості, а саме: співвідношення себе, своїх можливостей з тим, чого вимагає обрана діяльність, а також особистісні уявлення про неї. Педагогічна професійна рефлексія пов'язана з особливостями педагогічної діяльності і, понад усе, із власним педагогічним досвідом.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник.1984–1985. –М.: Наука,1986.
2. Бех І.Д., Ганнусенко Н.І., Чорна К.І. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи до факультативного курсу “Основи гуманістичної моралі”.
3. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М., 1982.
4. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л., 1984.
5. Гегель Г. Феноменология духа. – М.: Мысль, 1969.
6. Дробницкий О.Г. Понятие морали. – М., 1974.
7. Копнин В.П. Диалектика, логика, наука. М.: Наука, 1973. – 464 с.
8. Личность: этические проблемы / Под ред. Анисимова С.Ф., Гусейнова А.А. и др. – М.: Изд-во Московского университета, 1979. – 217 с.
9. Огурцов А. П. Альтернативные модели анализа сознания: рефлексия и понимание // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 13 – 19.
10. Огурцов А.П. Рефлексия. – Философская энциклопедия, т.4. – М., 1967.
11. Основи психології: Підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.
12. Плахтій В.І. Показники та рівні процесу формування моральної свідомості особистості // Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія. – Вип. 6. Част. 1. – Вінниця: ВДПУ, 2002.
13. Роменець В.А. Історія психології XIX – поч. XX ст.: Навчальний посібник. –К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
14. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
15. Смирнова Е.Э., Сопиков А.П. Рассуждение о рассуждениях. – В кн.: Социальная психология личности. – Л., 1974.
16. Сухомлинський В.О. Сердце отдаю детям. –Уфа, 1974.
17. Титаренко А.И. Структура нравственного сознания. – М., 1974.
18. Тихомиров О.К. Психология мышления. – М.: МГУ, 1984. – 270с.
19. Щедровицкий Г.П. Синтез знаний: проблемы и методы //Избранные произв. – М.: Наука, 1997.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Рожкова Наталя Григорівна – викладач кафедри іноземної філології КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: вивчення проблеми формування моральних якостей майбутнього вчителя у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін.